

על המשולש המתוח שבין גרמנים, ישראלים-יהודים, ופלסטינים

דן בראון

► פריד אבו שקרה, 2001-2006, מתוך הסדרה Dead Letter Office

משולש מתוח מאוד מחבר גרמנים, ישראלים-יהודים, ופלסטינים. משולש סבוך, שקשה לתאר ולנתח אם מבקשים להימנע מהצגתו בצורה פשטנית – כלומר שגויה. הוא סבוך לדעתי עד כדי כך שרוב החוקרים מושכים ממנו ידיהם. הם מעדיפים, אם בכלל, לדון בישראלים ופלסטינים, או ביהודים וגרמנים.

בגבעת חביבה, מרכז המחקר של התנועה הקיבוצית, עוסקים בפיתוח תוכניות חינוכיות ובמחקר. אחת הקבוצות הפועלות שם חוקרת ומלמדת את נושא השואה. קבוצה שנייה חוקרת את הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובונה תוכניות חינוכיות משותפות לפלסטינים וליהודים. שתי הקבוצות נפרדות לחלוטין זו מזו, אף שאחת מראשי הקבוצה השנייה היא בת לניצולי שואה. אין זה מקרה, לדעתי. אני עצמי זוכר תחושה של מעין פיצול אישיות בתקופה בה עבדתי, למשך מספר חודשים, כחוקר ביד ושם בירושלים וברבזמן הייתי מנהל-שותף במכון מחקר ישראלי-פלסטיני בבית ג'אלה. כעשרים דקות נסיעה מפרידות בין שני המוסדות, ובכל זאת, במעבר בין שתי המקומות הרגשתי כאילו אני עובר מעולם אחד לאחר. בקושי רב הצלחתי לחבר ביניהם. מכאן דעתי שהניסיון לתאר את המשולש הזה הוא בלתי-אפשרי כמעט.

מעט אוטוביוגרפיה, אישית ומקצועית

נולדתי ב-1938 בחיפה. הוריי המנוחים היגרו לישראל מגרמניה ב-1933. בחיפה גדלתי בסביבה תרבותית יהודית-גרמנית. בגיל שש-עשרה ניסיתי להתרחק מתרבות זו ומהבית, כנראה על מנת לבנות לעצמי זהות ישראלית-מונוליתית נפרדת. למדתי בבית ספר קלאי וחייתי עשרים וחמש שנה בקיבוץ במדבר. בקיבוץ, עבדתי במטע. רק בתחילת שנות השלושים לחיי התחלתי בלימודי פסיכולוגיה, כנראה גם בעקבות משברים

שעברתי אחרי שהשתתפתי בשתי המלחמות, זו של 1967 וזו של 1973. בהמשך, במהלך טיפול שעברתי, גיליתי בתוכי שכבות נוספות, רבדים מודחקים, מושתקים בי ובחברה הישראלית. הכרה זו עזרה לי להתעמק בדפוסי השתקה גם אצל בני אדם אחרים, בקרב משפחות אחרות.

באותה התקופה, פחות או יותר, התחלתי לעבוד עם משפחות של ניצולי שואה. דרך טיפול, ובהמשך דרך ריאיונות ומחקר, הבנתי את האופן שבו ניצולי השואה ביקשו בתחילה להשתיק את עברם ולהקים חיים חדשים, כמִרְנוּרמליים: ב־1945, נוכח עוצמת האובדן שחוו, לא נמצאו להם מלים להסביר את שעבר עליהם. כתב על כך (בין השאר, כמובן) הנס קיילסון, פסיכיאטר יהודי־הולנדי שקלט ניצולי שואה לאחר המלחמה בשוכם להולנד מאושוויץ. בשנת 1990, במאמר קצר שפירסם בכתב העת Der Psyche, תיאר קלייסון ריאיון היכרות שערך עם נער שהגיע מאושוויץ. הנער בן החמש־עשרה איבד את כל משפחתו במלחמה. הוא לא ענה על אף שאלה ששאל אותו קלייסון ועם כל שאלה הרכין את ראשו יותר ויותר. "איזה טיפש הייתי לשאול שאלות שכאלה," קלייסון כותב "איך יכול היה הנער הזה לענות על שאלותיו של פסיכיאטר צעיר? ואני לא הבנתי שלא היו לו מלים להשיב לי אחרי התופת שעבר."

חוויה דומה, אני מניח, היתה חווייתם של רבים מהצעירים שניסו לומר משהו באותה העת. המשיכו הלאה, בנו מחדש את חייהם והדחיקו את העבר: ביקשו חתונה, ילדים, למצוא מקום מפלט לעצמם ולהיקלט בתרבות חדשה, לפתוח חיים חדשים. מנגד, לא רצו בני האדם בחברות שקלטו אותם לשמוע את שעבר עליהם. בישראל נתקלו ניצולים ביחס ביקורתי במיוחד. החברה היהודית־ישראלית נאבקה על עצמאותה. חבריה החזיקו דעות מוצקות גבורה מהי: להילחם. הניצולים, למעט מורדי הגטאות והפרטיזנים, לא נתפסו כלוחמים ולכן נחשבו ללא־גיבורים, ההולכים כצאן לטבח.

היה לי תלמיד בן קיבוץ, שראיין ניצול שואה שעמו הוא עבד ברפת במשך חמש־עשרה שנה. נרעש הוא הגיע לסמינר בו לימדתי. הניצול סיפר לו את סיפורו, ובכלל זה את שעבר עליו באושוויץ. כולו פליאה, תהה הסטודנט איך עברו השנים הארוכות של עבודתם המשותפת בלי שסיפר לו האיש על עברו. בהמשך ראיין הסטודנט את בנו של הניצול, והגיע אל הסמינר מופתע עוד יותר: "איך יתכן שהבן לא מכיר את סיפורו של אביו!" עם התקדמותו במחקר, גילה הסטודנט שהקיבוץ שבו הוא נולד וגדל נוסד על־ידי גרעין של צעירים שנולדו בארץ ועל־ידי קבוצה של ניצולי שואה. הם לחמו יחד במלחמת 1948, קיבוצם נכבש, וכמה מחברי הקיבוץ נהרגו. כשעמדה על הפרק קבלת ניצולי השואה לקיבוץ כחברים שמן המניין (חלקם עוד היו אז שבויים בירדן) התכנסו גרעין ילידי המקום והחליטו לא לקבלם. אלה היו בעיניהם, כך אמרו, "לא מספיק טובים". במהלך שנות השבעים והשמונים השתנו פני החברה בישראל, והניצולים שנתרו בקיבוץ נהיו, בסופו של דבר, לחברי קיבוץ רגילים, אך התחושה שעל ניצולי השואה מוטל איזה קלון שררה גם בתחילת שנות התשעים.

דינמיקה זו – הצורך הסובייקטיבי להסתתר, בצרוף עם חברה שאינה מוכנה להקשיב ואף דוחה את ניצוליה – יצרת רובר כפול של שתיקה, אותה למדתי עם הזמן לראות ולהגדיר כחומה כפולה. את החומה הכפולה זיהיתי תחילה בקרב הניצולים וילדיהם. הניצולים, כך הרגשתי, בנו חומה בין עברם לבין חייהם הנוכחיים. ילדיהם הרגישו בכך בילדותם ובנעוריהם, ובנו לעצמם חומה משלהם לצד זו של הוריהם. בהמשך, כשרצה אחד משני הצדדים לפתוח בחומה שבנה צוהר כדי לומר משהו או לשאול משהו, מצא עצמו על־פי רוב ניצב מול החומה שבנה הצד השני. מעטים מאוד המקרים שבהם מסוגלים שני הדורות לפתוח צוהר בשתי החומות בו־בזמן. הדבר מעיד על קשיי תקשורת עצומים וכך על העברתן של טראומות אל הדור הבא.

במהלך כתיבת הספר בין פחד לתקווה (1994), ראייתי שלושה דורות של משפחות ניצולי שואה בארץ. דרך אותם ריאיונות, אני מראה בספר איך פותחים בני הדור השלישי צוהר בחומה הכפולה. לדוגמה: במהלך עבודות השורשים שכותבים ילדים או בני נוער במסגרת לימודיהם בבית הספר הם פונים לסביהם וסבותיהם, אנשים בתחילת שנות התשעים לחייהם, ומבקשים מהם לספר על חייהם. ניצולי השואה שבהם מספרים לנכדיהם ונכדותיהן דבר מה ממה שעברו. בסוף שנת הלימודים קוראים ההורים במחברות ילדיהם את סיפורי הוריהם שלהם, אותם לא שמעו ישירות מעולם. והרי אפשרות חדשה שהתפתחה בין הדורות בקרב מספר לא מועט של משפחות. למרבה הצער, לא תמיד מתרחש תהליך שכזה. תפקיד חשוב בהצלחת תהליך שכזה ממלא אופן התמודדותם של בני הדור השני עם דפוסי התקשורת במשפחותיהם שלהם. הדור השני עודנו טעון ביותר במשקע הטרואמטי של עבר הוריהם, בעוד שלדור השלישי עשוי להיות קל יותר לגשת לאותו העבר מנקודת ראות חדשה, משוחררת יותר.

זו היתה הדינמיקה שראיתי בקרב משפחות ניצולי שואה כשהתחלתי במחקר בגרמניה – שם ראינתי מ־1985 עד 1988 כתשעים בני אדם, למעלה ממחציתם בנים ובנות לפושעים נאצים (בר־און, 1997). היתה לי או, כשנסעתי לגרמניה לראשונה, מטופלת, בת לניצולי שואה. סיפרתי לה שאיעדר בקיץ לרגל נסיעה לגרמניה. היא נדהמה ושאלה מדוע אני נוסע לגרמניה. סיפרתי לה: "לראיין בנים ובנות של פושעים נאצים". ספונטנית ביקשה ממני, "שאל אותם אם בחלומותיהם הם הורגים, כפי שאני בחלומותיי ממשיכה למות".

מופתע, אני חושב עכשיו על הדיוק שבו הצליחה אותה האשה לנסח, במשפט אחד, הבנה עמוקה כל כך של הדינמיקה בין שתי הקבוצות – הבנה שאליה הגעתי אני בשלב מאוחר בהרבה. היא הכירה בכך שהיא עדיין מתה בחלומותיה, והכירה בקשר שבין המוות הזה לדברים שחוו בשואה הוריה או קרוביהם. אז פיתחה גם את ההיקש: אם אני מתה בחלומותיי – פירוש הדבר שבני אותם פושעים שהרגו את משפחתי – בחלומותיהם עדיין הורגים.

אחרי כמה דקות של שתיקה הבטחתי להחזיר לה תשובה כשאחזור מגרמניה. אותו קיץ עבר מבלי שיכולתי עדיין לומר לה דבר על אותה שאלה. אך כעבור שני קיצים או שלושה, שבתי ואמרתי לה – כשכבר לא היתה מטופלת שלי, "יש לי תשובה בשבילך. גם הם מתים בחלומותיהם."

בראיונות אלה למדתי לראשונה איך שולטת השתיקה הקולקטיבית גם במשפחות של הפושעים הנאצים וגם בחברה שסביבם. זיהיתי חומה כפולה דומה, זיהיתי את השתיקה בתוך המשפחות ואת קשר השתיקה בחברה. השתיקה דומה באופיה אך שונה בתוכנה: בקרב הניצולים אופפת שתיקה את שארע להם ולמשפחותיהם. בקרב משפחות הנאצים, אפפה השתיקה את הזוועות שעוללו לאחריים ואת שניסו להסתיר ממשפחותיהם.

אחד ההבדלים בין הדור השלישי בישראל ובגרמניה, הבדל שזיהינו במהלך מחקרים ובפגישות הסטודנטים בסמינריון שערכנו, היה כי בשנות התשעים כבר יכלו הסטודנטים הישראלים לספר רבות על ששמעו ממשפחותיהם בראיונות שערכו. לעומתם, ידעו הסטודנטים הגרמנים יותר מהוריהם על אודות גרמניה הנאצית, אך ידעו אך מעט על שעבר על קרוביהם שלהם באותה התקופה. בגרמניה לומדים כיום על השואה ועל התקופה הנאצית בבתי הספר, דרך ספרים וסרטים, דרך ביקורים במונומנטים, ברגן בלזן או דכאו. ועדיין, כשבא ילד הביתה ושואל, מה בעצם קרה במשפחה באותה התקופה, ייתקל על־פי רוב באותה השתיקה או ההצטדקות בהן נתקלו גם הוריו עשרים וחמש או שלושים שנה לפניו.

כתוצאה ממחקרי בגרמניה התארגנה קבוצה מקרב אלה שאותם ראינתי והקימה קבוצת תמיכה. קבוצה זו, של 10–12 צאצאים של פושעים נאצים, נפגשה בקביעות במשך ארבע שנים בגרמניה וניסתה להתמודד עם המטענים שנתרו בתוכם מאותו פרק אפל בתולדות משפחותיהם. היתה זו קבוצה מובחרת וקטנה מאוד, כמוכן. אותם אנשים כבר עסקו במודע בנושא קשה זה, חלקם בטרם ראינתי אותם, וחלקם כתוצאה מהריאיונות.

רק כעבור ארבע שנים חשבתי לשאול את חברי הקבוצה אם יהיו מוכנים למפגש עם קבוצה של בנים ובנות לניצולי שואה יהודים. תגובתם היתה חיובית, וכך הפנתי את אותה שאלה לכמה סטודנטים שלי באוניברסיטת בן גוריון ולמספר חברים בקבוצת "הדור שאחרי" בניו־יורק ובבוסטון. בסופו של דבר הסכימו תשעה מהם להיפגש עם תשעה מחברי הקבוצה הגרמנית. הם נפגשו לראשונה ב־1992 בעיר וופרטאל בגרמניה, לחמישה ימים. קל לדמיין את המתח ששרר במפגש הראשון של קבוצה זו. חלק מהם לא הצליחו לישון במשך כמה לילות לפני המפגש. היה פחד, וכן גם הסיכון העצום, שִמְפנה לא מוצלח בפגישה יסיג את המשתתפים מהתהליכים שאותם כבר עברו. שלושה וחצי ימים נדרשו לכולם לחלוק את סיפוריהם. המשתתפים בקבוצה פיתחו יכולת מיוחדת לספר ולהקשיב זה לזה, וכך להכיר רגשית זה בזה. כך נוצר בקבוצה תהליך רבי־עוצמה, אפילו אופורי במידה מסוימת. לכן גם חששתי מאוד מהמפגש השני.

במפגש השני הסכימו חברי וחברות הקבוצה לשתף פעולה עם צוות הבי־בי־סי ולאפשר לו לתעדם בסרט (Time Watch, 1993). המפגש היה קשה ביותר. ראשית, המפגש נערך בישראל והיה ביקורם הראשון של כמה מהגרמנים בארץ. בנוסף, שבו המשתתפים ונפגשו לאחר שנה של חוויות קשות במקום מגוריהם. משתתפת אחת, אשה מבוסטון, סיפרה לאנשים בבית הכנסת שלה על שעבר עליה בסדנה. ידידים ומכרים התנפלו עליה ככעס על שהרשתה לעצמה לדבר "עם בני הנאצים האלה". בצד הגרמני היו תגובות דומות. המשתתפים נאלצו להחליט אם לוותר על הישגיהם המשותפים כדי שיוכלו לשוב ולהשתייך למקומם הקודם, או שמא נגזר עליהם להפוך למעין כת נבדלת ולהמשיך במה שהתחילו. הקבוצה היתה בשלב זה חזקה ורגישה דיה לא לבחור באחת משתי הבחירות אלא להמשיך בדרכה החדשה המשותפת, ובנוסף להמשיך לקיים וליצור קשרים בחברה בה הם חיים. הם החליטו לספוג אל תוכם את המתחים הנוצרים, ואף לספק זה לזה תמיכה עד ששני הנתיבים – של החברות ושל הקבוצה – ייפגשו אי־שם בעתיד. ואכן כך קרה, כשאחרי כמה שנים זכתה עשייתם המשותפת ללגיטימציה מצד החברה היהודית והגרמנית כאחת. בהמשך, כשנגיע לדון בקבוצות הפלסטינים והישראלים, נראה את אותה הבעיה, אלא שכאן עדיין לא מוכנות החברות, כנראה, לקבל דו־שיח מסוג זה. קשה ביותר לקבוצה שכזו להמשיך ולפעול בהעדר תמיכה חברתית לדו־שיח.

המשולש המתפתח עם הפלסטינים

דנתי עד כה בהיסטוריה ובפסיכולוגיה של תרבות היחסים בין יהודים וגרמנים אחרי השואה, מבלי לכלול את הפלסטינים במשולש. אופייני להקשר, בו אנחנו – יהודים ישראלים – מעדיפים לדון בהיבטים של עצמנו כקורבנות, ולא להיכנס לתחום שבו רובצת עלינו האחריות להפיכתם של הפלסטינים לקורבנותינו.

ב־1998, לאחר שש שנים של מפגשי קבוצת ה־TRT (To Reflect and Trust) שתארתי, הציעה קרן קרבר לארגן סמינר משותף לחברי הקבוצה ולמטפלים הפועלים בקרב זירות שונות של סכסוכים קיימים. רצינו לבדוק אם שיטת הסיפור וההקשבה שפיתחנו בקבוצת ה־TRT ישימה גם לסכסוכים עכשוויים. מובן שידענו,

שבעוד סכסוכים עכשוויים כרוכים בבעיות מעשיות ומאבקים על משאבים, נסובו מפגשיהם של היהודים והגרמנים סביב ארועי העבר הרחוק יחסית, ללא תביעות חומריות, ושעניינם הוא התמודדות עם מה שקיים בתוכנו. יתרה מזו, במקרה שלנו היה ברור מי הקורבן ומי המקרבן, קביעה שאינה תמיד נכונה ביחס לסכסוכים עכשוויים. עם זאת, היות שגם בקונפליקטים אלימים שעודם קיימים מהוות שתיקה והשתקה מכשול כבד משקל בפני סיומם, התעניינו לבדוק אם דו־שיח כזה, המתמקד בסיפורים אישיים, ייִמצא כמועיל בהתמודדות עם סכסוכים עכשוויים מסוימים. הזמנו שישה מטפלים משלושה אזורי סכסוך שונים, משני עברי המתרס: צפון אירלנד, דרום אפריקה, ופלסטינים וישראלים.

היתה זו הפעם הראשונה עבורי בה ישבתי בחדר אחד עם בני פושעים נאצים, בני ניצולי שואה יהודים וישראלים, ופלסטינים. במהלך אותם ארבעה ימים שיתפנו זה את זה בסיפורינו האישיים, הקשבנו והגבנו אלה לסיפוריהם של אלה. באותם מפגשים נוכחתי – להפתעתי ולמורת רוחי – שהקבוצה היהודית מסתדרת טוב יותר עם הגרמנים מאשר עם הפלסטינים. ההבדל היה גלוי וברור ביחסים המילוליים והלא־מילוליים שנוצרו בקבוצה.

תהיתי מדוע. ההסבר הפשוט ביותר היה שחלק מהיהודים בקבוצה כבר נפגש עם המשתתפים הגרמנים בקבוצה, מאז 1992. שתי הקבוצות פיתחו אמון הדדי וכבר יצרו קשרים במהלך שש השנים שחלפו. הפלסטינים, לעומתם, היו משתתפים חדשים. אפשר גם היה להסביר שרוב היהודים בקבוצה היו ממוצא אירופי ומבחינה תרבותית היו אולי נינוחים יותר במחיצת הגרמנים מאשר במחיצת הפלסטינים, מוסלמים מהמזרח התיכון. אני מניח, אף על־פי כן, שההסבר הקשה ביותר עבורי היה זה שלפיו חברי הקבוצה היהודית חשו בנוח יותר כקורבנות פשעיהם של הנאצים, מאשר כשותפים לפשעים נגד הפלסטינים, כפי ששבו וסיפרו הפלסטינים בקבוצה (Bar-On, 2000).

בעקבות אותה חוויה חשבתי לראשונה על המשולש המתוח. בעקבותיה גם התחלתי מחקר, בו ניסיתי לענות על השאלה, מדוע לא נקמו היהודים בגרמנים אחרי המלחמה (Bar-On, 2002). בתקופת הנאצים הָּווּ ניצולים פנטזיות נקם, וסביר שמיד אחריה היו להם אפשרויות והצדקות לפעולות שכאלה. אך אלה היו, עד כמה שידוע לי, מעטות. לפיכך היתה השאלה ששאלתי, מה קרה לכל אותם רגשי תוקפנות והשפלה שהפנימו הניצולים? אם תוקפנות כזו לא מצאה ביטויה במעשי נקם, באיזו מידה ובאיזה אופן באו אלה לכדי פורקן? או שמא הופנמו אותן רגשות ומצאו פורקן רק בשלב מאוחר יותר? הבנה זו הובילה אותי לחשוב שאולי בקולקטיב היהודי־ישראלי מוצאת כעת תוקפנות זו פורקן כנגד קבוצה אחרת, הגורמת לנו תחושות של איום ולפיכך מהווה מטרה לגיטימית להוצאתה לפועל של התוקפנות שהופנמה – כנגד הפלסטינים, הנתפסים כהמשכו הטבעי של התוקפן הקודם.

ההכרה באפשרות כזו בתוך אותו המשולש המתוח הקשתה עלי מאוד. במידה מסוימת פירושה להאשים את הניצולים למודי הסבל, לתייגם מחדש. כמו כן היה לי חשוב להדגיש שלא ייחסתי העתקה זו של תוקפנות לניצולים כולם ברמה האישית, אלא לחברה הישראלית־יהודית ככלל. עדיין היה עלי להכיר בעובדה שהאדישות והתוקפנות הישראלית כלפי הפלסטינים אינן משקפות בהכרח את מעשיהם או את עמדותיהם של הניצולים.

אולם דבר מה נוסף עלה מהצפיה בקבוצת ה־TRT, מעין אהבה מודחקת ומוזרה בין יהודים וגרמנים, על־אף השואה – ובעיקר מקרבם של יהודים שמוצא משפחתם מגרמניה – אהבה שקטעה השואה אך עדיין ניכרה

איי־שם בנפשם. זו אולי פעלה כעוד עכבה לביטויי תוקפנות כלפי גרמנים לאחר המלחמה. תוקפנות שעברה סובלימציה באה אמנם לידי ביטוי בצורות שונות – חרם על תוצרת גרמנית, הימנעות מנסיעות לגרמניה – אך ככלל, היחס לגרמנים הפך בישראל חיובי בהדרגה, והתוקפנות כוונה בעיקר כלפי הערבים. בישראל התעלמו למעשה מהערבים עוד הרבה לפני השואה, עוד לפני שהיתה ישראל ישראל. הפלסטינים נראו כמעין מטרד, גורם שהפריע לציונים להשתלט על הארץ. יחס זה הובנה בצורת המיתוס ״עם ללא ארץ אל ארץ ללא עם״. מיתוס זה שיקף למעשה רעיון קולוניאלי: הפלסטינים לא היו כאן, ואם היו – הפריעו לנו. אחרי השואה ומלחמת 1948, תחושת האיום הערבי בכלל והפלסטיני בפרט גדלה לכדי אובססיה. ברור כי תוצאות מלחמת 1967, כיבוש השטחים, יצרו הזדמנויות חדשות להתקת התוקפנות. בעקבות האינתיפאדה הנוכחית, ובמיוחד לשמע הכרזתיה האחרונות של איראן, תחושת האיום הרווחת בישראל – חזון שואה עתידית במזרח התיכון – רק מקבלת משנה תוקף. קשה עד מאוד להיפטר מחזיונות שווא המעוגגים איכשהו במציאות. הסיכוי, אפוא, שיהודים־ישראלים יתמודדו עם דפוס התקת התוקפנות הקשורה לשואה קלוש היום בהשוואה לשנות התשעים, אחרי הסכמי אוסלו, כאשר חזיונות אימים כאלה היו נדירים יותר.

מבט על צלעו הפלסטיני של המשולש המתוח מעלה מספר נקודות למחשבה: פלסטינים וערבים רבים נטו להתעלם מהשואה ומהשלכותיה הנמשכות על המצב הנוכחי במזרח התיכון, ולעתים אף עשו שימוש בטיעונים של מכחישי שואה (דן בתופעה הזאת בשארה, 1996). אחרים פיתחו מעין אפולוגטיקה המבוססת על הנחת ההתקה של התוקפנות: למה נגזר עלינו לשלם את מחיר שואת יהודי אירופה ואת מחירי הרדיפות הקודמות במרוצת הדורות? בגישה זו יש הכרה בסבלם של היהודים, אולם גם דרישה המופנית אל הארופאים (ובעיקר אל הגרמנים) לשלם את המחיר. באחרונה עולים גם קולות בונים יותר, בעיקר בקרב כמה אינטלקטואלים ערבים המבקרים את ההתעלמות וההכחשה הקודמות (Saghiyeh and Bashir, 2000). תופעה מיוחדת מאוד בתחום זה היתה היוזמה הערבית־ישראלית בשנת 2003 לנסיעה משותפת של ישראלים ערבים ויהודים לאושוויץ. גם במפגשים בין קבוצות קטנות באוניברסיטה אפשר להבחין בשינוי הדרגתי, מְעַבֵּר מהכחשה ואפולוגטיקה לקבלה וכבוד (Bar–On et. al., 1997). ובכל זאת עלינו להבין כי עבור פלסטינים רבים, ההכרה בסבלם של היהודים בשואה, ללא ההכרה מקבילה של הישראלים באחריות לחלקנו באסון הפלסטיני, הנִפְּגָה, ב־1948 – נחשבת כמכשילה את עניינם.

במשולש המתוח שהתחלתי לתאר ולנתח קיימת כמובן צלע שלישית, הצלע הגרמנית־פלסטינית. הספרות אמנם דנה בה ומנתחת אותה פחות, אך היא איננה פחות מתוחה. גם בצלע זו של המשולש כוחות ומניעים שונים: ישנם גרמנים החשים עצמם מחויבים לתמוך במדינת ישראל מתוך רגשי אשמה עמוקים ואחריות למה שארע בשואה. בשלבים מוקדמים יותר, חלק מתומכי ישראל אלה אף תמכו בצורה קיצונית בשליטה הצבאית הישראלית, ושלא במודע המשיכו את תרבות היחסים ברוח הכוחנות הצבאית הנאצית. ישנם גם גרמנים אחרים, המנסים לתמוך בפלסטינים, פועלים לצדם ורואים בהם את הקורבנות של קורבנות הנאצים, על־פי פרשנות פלסטינית מסוימת להתקת התוקפנות. במקרים קיצוניים גישה פר־פלסטינית זו מלווה בגישה אנטי־ישראלית, הכרוכה, שלא־במודע כנראה, בדעות אנטישמיות קדומות. נדירות הן הגישות המורכבות יותר, של גרמנים המסוגלים להכיל רגשית את הפלסטינים ואת הישראלים כאחד. יכולת זו קשורה, לדעתי, להכרתם של אותם אנשים במורשת הגרמנית הנאצית – לא רק בחברה הרחבה, אלא גם במסורת המשפחתית שלהם באופן עמוק יותר (בר־און, 2006).

הכלה הדדית מסוג זה עודה נדירה בכל שלוש צלעות המשולש. הצורך לפתח תרבות שונה של יחסים הניע אותי לפעולה משותפת עם פלסטינים. דוגמה לשיתוף פעולה שכזה היה פרויקט בו השתתפו פליטים

פלסטינים, וישראלים החיים כיום על אדמותיהם. עמית פלסטיני עמד בראש קבוצת סטודנטים פלסטינים שראיינו פליטים שגורשו בשנת 1948 מאיזור בית ג'וברין, החיים כיום במחנות פליטים באזור בית לחם. הקבוצה שאותה ריכזתי אני ראינה משפחות של יהודים שהתיישבו על או ליד אדמותיהם של אותם הפליטים לפני או אחרי 1948. בסוף שנת 2003 הפגשנו משפחות – שלושה דורות מכל משפחה, שתי משפחות מכל צד – במפגש שבו סיפרו אלה לאלה את קורות חייהם במהלך סוף שבוע אחד (בר־און, 2006). אל השולחן ישבו משפחות משני הצדדים, סבים, בנים ונכדים, סבתות, בנות ונכדות. הם סיפרו זה לזה לזו את סיפוריהן באמצעות מתורגמנים. זה היה תהליך קשה עד מאוד, אך היתה זו גם דרך חדשה להכיר בעובדה שלא נוכל לשנות את תרבות היחסים ההדדיים ביננו ללא שלב הדיבור והסיפור וללא התייחסות לכאבו של האחר.

בפרויקט נוסף אני מנחה – לצד עמית פלסטיני – קבוצה של סטודנטים יהודים־ישראלים ופלסטינים־ישראלים. ביקשנו מהסטודנטים לראיין מישהו מדור הוריהם ומישהו מהדור של סביהם. הסטודנטים הביאו את תמלילי הראיונות לסימנריון ושם דנו בהם ביחד (Bar–On & Kassem, 2004). זיהיתי באותן קבוצות עבודה את המשולש המתוח שהכרתי: היהודים מביאים את סיפורי סביהם – חלקם מארופה, סיפורים על שעבר עליהם במהלך תקופת השואה, חלקם מעירק או מטוניס; הסטודנטים הפלסטינים מביאים את סיפורי סביהם מפלסטין, מהנכבה בשנת 1948 והלאה. נראה ששתי החברות, בתרבויות היחסים שלהם, ממשיכות להיאבק כאן נפשית כמה שלא נפתר בשנות הארבעים. הפלסטינים מנסים לומר ״היום לא היינו בורחים כפי שעשו סבינו וסבתותינו ב־1948״. היהודים מנסים לומר ״היום איש לא יעולל לנו את מה שעוללו לסבינו וסבותינו בשואה.״ זהו מבנה נפשי קשה ביותר לשינוי, המחזיר אותי לרעיון המשולש המתוח. העיסוק במשולשים מתוחים שכאלה דורש סבלנות רבה ויצירתיות מרובה דרושה כדי להתמודד עמם. אני מוכן כעת, יותר מבעבר, להתמודדות שכזאת בקבוצות קטנות. המעבר מרמת המיקרו למאקרו איננו קל, ועלינו ללמוד איך לבצעו.

ביבליוגרפיה

- בר־און, דן (1994). בין פחד לתקווה. תל־אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות.
- בר־און, דן (1997). מורשת השתיקה: שיחות עם ילדי הרייך השלישי. מוסד ביאליק. ירושלים.
- בר־און, דן (2006). ספר את חייד: יצירת דיאלוג בין יהודים וגרמנים, ישראלים ופלסטינים. הוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר־שבע.
- בשארה, עזמי (1996). ״הערבים והשואה״. זמנים, גיליון 55, עמודים 72־54.

- Bar–On, D. (2000). Bridging The Gap. Hamburg: Koerber.
- Bar–On, D. (2002). "Why Did The Jews Not Take Revenge on The Germans After The War: A Case of Displacement of Aggression". Socio–Analysis, 4, pp. 53–65.
- Bar–On, D., Ostrovsky, T. & Fromer, D. (1997). "Who am I in Relation to the Other?": German and Israeli Students Confront The Holocaust and Each Other. In: Y. Danieli (Ed.) International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. New York: Plenum.
- Bar–On, D. & Kassem, F. (2004). "Storytelling as a Way to Work–through Intractable Conflicts: The TRT German–Jewish Experience and Its Relevance to The Palestinian–Israeli Context. Journal of Social Issues, 60, 2, pp. 289–306.
- Saghiyeh, H. & Bashir, S. (2000). "Universalizing the Holocaust". Haaretz – English Edition, February 21.
- Time Watch (1993). Children of the Third Reich. London: BBC production.